

Салаев И.Б.,
Урганч давлат университети
“Тарих” факультети таянч докторанти

МЕХТАР – “ВАЗИРИ БЕНАЗИР”: ХИВА ХОНЛИГИДАГИ ЭНГ МУҲИМ ЛАВОЗИМЛАРДАН БИРИ ҲАҚИДА

*“Меъморчилик ҳам халқнинг тошга битган йилномасидир!
У халқ ҳақида на унинг адабиёти ва на афсоналари
сўзлай олмагандагина тилга киради.”*
Н.В.Гоголь.

Аннотация: Ушбу мақолада Хива хонлигининг XIX-XX асрлар (Қўнғиротлар сулоласи даври)даги бошқарув тизими ва ундаги хондан кейинги иккинчи маъмурий шахс бўлган меҳтарнинг тутган ўрни ҳақида маълумот берилади. Хонлик ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётидаги энг муҳим масалаларни ҳал қилишда меҳтар асосий ўринни эгаллаган амалдорлардан бири сифатида намоён бўлган. Ўз навбатида меҳтарнинг лавозим мажбуриятлари ҳам бошқа вазирларга нисбатан кенг қамровли бўлган. Бу эса меҳтарга ўз фаолият соҳасида расмий ваколатлар ҳам берган. Мақолада меҳтарнинг хонлик ҳудудида амалга оширилган қурилиш-ишларидаги ўрни ва “мамлакат бош соҳибкори” сифатидаги фаолияти ишончли манбалар асосида таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: лавозим, вазир, бошқарув, қурилиш, сарой, меҳтар, хон, лойиҳа, ваколат, уста, мақбара.

Аннотация: В статье представлена информация о системе управления Хивинским ханством в XIX-XX вв. (Период Кунградской династии) и о роли мехтара, второго после хана административного лица. Мехтар считался одним из ключевых должностных лиц в решении важнейших вопросов социально-экономической и политической жизни ханства. В свою очередь, должностные обязанности мехтара также были шире, чем у других министров. Это также дало мехтару официальные полномочия в его сфере деятельности. В статье на основе достоверных источников анализируется роль мехтара в строительных работах, проводимых в ханстве, и его деятельность как “главного строителя страны”.

Ключевые слова: должность, министр, управление, строительство, дворец, мехтер, хан, проект, полномочие, мастер, мавзолей.

Annotation: The article provides information on the management system of the Khiva khanate in the XIX-XX centuries. (The period of the Kungrad dynasty) and about the role of the mekhtar, the second administrative person after the khan. Mekhtar was considered one of the key officials in solving the most important issues of the socio-economic and political life of the khanate. In turn, the duties of the mekhtar were also broader than those of other ministers. It also gave the mekhtar official authority in

his field of activity. On the basis of reliable sources, the article analyzes the role of the mekhtar in the construction work carried out in the khanate and his activities as “the main builder of the country”.

Key words: position, minister, management, construction, palace, mekhtar, khan, project, authority, master, mausoleum.

Тарихдан яхши маълумки, мамлакатни бошқаришда хон ва амирлар турли мансаб эгаларига суяниб иш юритишган. Бошқарувга доимо ишончли, билимли ва чуқур мулоҳазали кишилар жалб қилинган. Асосий қарорлар хон томонидан қабул қилинса-да, амалдорларнинг хонлик бошқарувидаги мавқеи баланд бўлган. Хива хонлигининг иқтисодий, сиёсий, молиявий, ҳарбий ҳаётида муҳим ўрин тутган ана шундай лавозимлардан бири – меҳтар* бўлган. Хонликдаги муҳим шахслардан бири ҳисобланган ушбу амалдор ҳақидаги маълумотларни таҳлил қилиш бизга Хива хонлигида олиб борилган қурилиш ишлари билан танишишда ҳам муҳим ва қўшимча маълумотларни беради.

XIX асрда Хивага ташриф буюрган европалик муаллифларнинг маълумотларига кўра, меҳтар ва кушбеги маъмуриятнинг энг юқори амалдорлари бўлиб, улар ўртасида икки хил ҳокимият тақсимооти бўлган. 1858 йилда Н.Игнатъев миссиясида қатнашган Е.Килевейн ушбу амалдорлар ҳақида қуйидагиларни таъкидлайди: “Хиванинг энг юқори амалдорлари қуйидагилар: Меҳтар ёки бош хазиначи - у хонликнинг жанубий қисмида, Шовот каналидан бошлаб солиқ йиғимларини йиғади. Баъзан у қўшинга буйруқ беради ва хон йўқлигида давлатни ҳам бошқаради. Иккинчи шахс кушбеги. У хонликнинг шимолий қисмидан солиқ йиғади. Қўшин тўплаш тўғрисида буйруқ беради, ариқ ва каналлар қазилишини назорат қилади”[1].

Европалик саёҳатчилар меҳтарни ҳам, кушбегини ҳам “вазир” деб аташади. Муҳаммад Амин Иноқ даврида (1768-1790) меҳтар “бош вазир” (вазир-и аъзам) деб аталган. Кўпчилик манбаларда меҳтарларнинг исмларига “вазир-и аъзам”, “дастур-и мукаррам”, “низом ал-мулк” ва бошқа номлар қўшиб ишлатилади[2].

1819-1820 йилларда Туркменистон ва Хивага юборилган рус ҳарбий зобити Н.Н.Муравьев меҳтар ҳақида шундай деб ёзади: “Хоннинг бош вазири Юсуф меҳтар хон ҳузурида ишонч ва ҳурматга сазовор киши бўлиб, уни Юсуф меҳтар оға деб ҳурмат қилишган. Ёши элликдан ошган. Унвонига кўра у биринчи вазир ҳисобланади. Хонликнинг хазинаси унинг кўлида бўлиб, даромадлар ва харажатларни бошқаради. Хорижий давлатлар элчиларини қабул қилиш ва уларнинг ҳолидан хабар олиб туриш ҳам унинг зиммасида. Хон Хивадан ташқарига сафар қилган маҳалида хонлиқни идора қилиш унга ишониб топширилади”[3].

Хонликда ҳар бир амалдорнинг вазифаси қатъий белгилаб қўйилган бўлиб, улар ўз мансабларини жуда кадрлар эдилар. Гарчи меҳтар ва кушбегининг обрўси уларнинг шахсий сифатларига боғлиқ бўлса-да, бироқ меҳтарнинг

* Меҳтар – (форсча - улуғ, жаноб) – сарой мансабларидан бири.

маъмурий вазифаси ва ҳуқуқлари қушбегига нисбатан кенгроқ бўлган. Буни қуйидагиларда кўриш мумкин:

- меҳтарнинг бош хазиначи сифатида ҳам хонлик хазинасини бошқариши, унинг молиявий масалаларда бир қатор ваколатларга эга эканлигини билдирган;

- ҳарбий юришлар пайтида ва хон йўқлигида мамлакатни вақтинча бошқариш учун пойтахтда қолиши, “бош вазир” сифатида давлатнинг ташқи муносабатларига раҳбарлик қилиши ва мустақил равишда музокара олиб бориш ҳуқуқига эга эканлиги [4] меҳтарнинг хондан кейинги иккинчи маъмурий шахс эканлигини яққол наъмунасидир;

- меҳтар хонликдаги умумий қурилиш ишлари, тўғонларни мустаҳкамлаш, қалъалар қуриш ва ҳоказо ишлар устидан ҳам мутасаддилик қилган. Пойтахт Хива шаҳридаги кўпгина қурилиш ишлари устидан шахсан назоратни амалга оширилганлиги унинг мамлакатда бош соҳибкор – асосий ишбоши эканлигидан далолат беради.

XIX асрда қуйидаги шахслар меҳтар лавозимида фаолият юритганлар:

1. Юсуф меҳтар хижрий 1218-1255 (1803-1839) – йиллар;
2. Муҳаммад Ёқуббой меҳтар, Юсуф меҳтарнинг ўғли 1255-1273 (1839-1840, 1856-1857) йиллар;
3. Муҳаммад Раҳимбой, Муҳаммад Назарнинг ўғли – 1273-1282 (1856-1857, 1865-1866) йиллар;
4. Бобо мингбоши меҳтар – 1282-1284 (1865-1866, 1867-1868) йиллар;
5. Муҳаммад Раҳим меҳтар – 1284 (1867-1868) йиллар;
6. Бобо мингбоши меҳтар – 1285 (1868-1869) йиллар[5].

Шунингдек, манбаларда Абдулла меҳтар ҳақида ҳам маълумотлар учрайди. Комилжон Худайберганов ўзининг “Хива дунёдаги энг кўхна қалъа” номли китобида Абдулла меҳтар ҳақида қуйидагиларни таъкидлайди: “1864 йилда Муҳаммад Раҳимхон соний тахтга кўтарилигач, давлат бошқаруви тизимида бирқанча ўзгаришлар қилиб, бир неча амалдорларни ўз ўрнида қолдирди ва кўпчилик амалдорларни янгилади. Жумладан, бош вазир Муҳаммад Раҳим меҳтарни вазирликдан тушириб, ўрнига Абдулла мингбошини тайинлади. Унинг ўрнига ўғли Абдурахмон маҳрамни мингбоши қилди. Орадан икки йил ўтгач, Абдулла меҳтарнинг ишидан қониқмаган хон уни яна ўз ўрни мингбошилиikka тушириб, ўрнига яна аввалги вазир Муҳаммад Раҳим меҳтарни тайинлайди. Муҳаммад Раҳим меҳтар бу лавозимда тўрт йил ишлагач, касалланиб вафот этади. Ушбу 1870 йилда яна Абдулла мингбоши меҳтар лавозимига кўтарилади. Абдулла мингбоши энди меҳтар лақабини олиб улгурди. Унинг қабртошида жумладан шундай сўзлар ёзилган:

Олий гумбазининг бўйи осмонга етган,
Ҳазрати Маҳмуд Пирёввалийнинг ёнида.
Дафн қилинган вазир қорихонасининг,
Қурувчисидан тарихини сўрасам, деди,
“Лақабим меҳтардур, асли номим Абдуллоҳ 1294.”[6].

Юқорида номлари келтирилган меҳтарлар ичида узоқ вақтгача (36 йил давомида) биринчи вазир бўлгани Муҳаммад Юсуф меҳтар ҳисобланади. У Хива хонларидан Элтузархон, Муҳаммад Раҳимхон I ва Оллоқулихон ҳукмронлиги даврида ушбу лавозимда ишлаган. Ушбу ҳукмдорлар даврида қурилган кўпчилик улкан иншоотларнинг тарҳини чизган ва қурилишига бошчилик қилган.

1804 йилда Хива хонлиги тахтига Элтузархон келгач, мамлакат пойтахтини янги бинолар билан безатди. Хива шаҳрининг хароба деворлари қайта тиклана бошланди. Шаҳар ичкарасида бир неча маъмурий бинолар Кўҳна Арк, Жомъе масжиди, Муҳаммад Амин иноқ мадрасаси ва Фозилбей мадрасаси қурилди. Бу ҳақида Мунис қуйидагича хулоса қилади: “Элтузар ўз саройининг қаршисида бир олий девонхона қуришни буюрди. Унинг қурилишини бошқаришни вазир Юсуф меҳтарга топширди. Мазкур меҳтар мамлакатдаги усталар ва қурувчиларни, меъморларни ва наққошларни йиғиб, уч ой давомида, бу девонхонани битказди”[7]. Хон бу Тошҳовлининг битказилиши шарафига улуғ тўй берди. Бу тўйга Хиванинг барча умаро ва бешқалъа элининг улуғлари таклиф қилинди. Меҳмонларнинг ҳаммаларига сарполар бериб, Юсуф меҳтарга ва устасунарсманларга сарпо ва инъомлар бердилар[8].

Азалдан Хива хонлари ўз қабрларини азиз авлиё Паҳлавон Маҳмуд қабри олдида жойлаштиришга ҳаракат қилиб келишган. Муҳаммад Раҳимхон I ва унинг ўғли Оллоқулихон ҳукмронлик йилларида Паҳлавон Маҳмуд мақбарасида турли хил даражадаги қурилиш-таъмирлаш ишларини олиб боришган ва ўзлари учун махсус қабр жойи тайёрлатиб қўйишган. 1810 йилда Муҳаммад Раҳимхон I (1806-1825)нинг Қўнғирот шаҳрига қилган муваффақиятли юриши сўнг мақбарада қурилиш ишлари бошлаган ва ўғли Оллоқулихон (1825-1842) даврида қуриб битказилган[9]. Ҳар иккала хон томонидан қурилиш ишларига бошлиқ сифатида Муҳаммад Юсуф меҳтар тайинланган. Юсуф меҳтар эскирган иморатларни бузиб, янгидан пишган ғиштдан қурдирган. Мақбара 3 та қисм: қабрхона, хонақо ва йўлакдан иборат.

1825 йилда Оллоқулихон буйруғи билан қабрхона, яъни зиёратхонага ва хонақога сиркор безак берилиб, зиёратхона гумбазлари ташқи томондан зангори яшил кошинкор ғиштчалар билан қопланади. Муҳаммад Юсуф меҳтар бу ишга хоразмлик машҳур кошинкор усталардан Хазораспик Одина Муҳаммад Мурод ўғли (Карвак қишлоғидан), Янгиариқлик Мулло Қодир Берди ўғли (Каттабўғ қишлоғидан), Хивалик Абдулла Ёқуб Хусайн ўғли (Шайхлар қишлоғидан), Мулла Муҳаммад Паноҳ ўғли (Сангар қишлоғидан), Мулла Нур Муҳаммад ўғли ва бошқаларни жалб қилади[10]. Паҳлавон Маҳмуд мақбараси атрофи XIX аср охирига келиб, Хива хонлари ва уларнинг яқинлари дафн қилинадиган хилхонага айлантирилган.

Шунингдек, Муҳаммад Юсуф меҳтар раҳбарлигида 1835 йилда Тошҳовуз қалъаси, 1836-1838 йилларда Катқалъада Султон Увайс Қароний ва Шайх Муҳаммад охунд Хоразмий мақбаралари, шунингдек, Қўнғиротда Сулаймон Боқирғоний Ҳаким ота мақбаралари қайта қурилди[11].

Муҳаммад Юсуф меҳтар ҳеч бир муболағасиз замонасининг буюк шахсларидан бири бўлган. У бежиз қўнғирот хонларининг энг улуғлари даврида бош вазирдек ўта масъулиятли мансаб эгаси бўлмаган. У маданий қурилишларнинг бошида турувчи ижодкор иш юритувчи, ҳақиқатпарвар, одил ва оқил сиёсий арбоб бўлган. Огаҳий таърифича: “Муҳаммад Юсуф меҳтар давлат арконининг умдаси (устуни), вазири аъзам (бош вазир), низомул-мулк вад-дунё (давлатни ва дунёни тартибга келтирувчи), азми дастури мукаррам, осиф нишон, муалло макон (юсак макон эгаси), садоқат гистар, хизматпарвар (меҳнаткаш), ҳидоят осор (ибратли, яхшиликка бошловчи), визорат паноҳ (давлат арбобларининг таянчи), саодат дастгоҳ (бахт келтирувчи), садорат дастгоҳ, дастур сойиб мутадвир, вазири ҳукумат маоб, дониш интисоб(билимлари нисобдан ошган), садоқат осор, вазири равшан замир, вазири Афлотун назир (Афлотун назари тушган вазир), вазири беназир (ўхшаши ёки тенги йўқ вазир), сойиб тадбир, жалолат осор бўлган” (буюклиги билиниб турадиган киши) [12].

Хонликда турли хил катта ва кичик мансаблар отадан болага мерос шаклида ўтган*. Юсуф меҳтар хижрий 1255, милодий 1839 йилда 73 ёшда вафот этиб, ўрнига ўғли Муҳаммад Ёқуббой тайинланади. Муҳаммад Ёқуббой меҳтарлик лавозимида 17 йил ишлаган[13].

1832-1838 йилларда Оллоқулихон буйруғи билан Муҳаммад Раҳимхон I томонидан укаси Қутлуғ Мурод инокнинг жасадини мадрасага дафн қилиш мақсадида буздирилган қалъа девори ўрнида катта ҳовли, мадраса ва карвонсарой қурилади. Қурилиш ишларига бошлиқ этиб Муҳаммад Ёқуб меҳтар тайинланади ва унга Муҳаммад Ризо қушбеги ёрдам бериб туради. Мармар, пишиқ ғишт, ёғочдан қурилган биноларни тиклашда энг қобилиятли халқ усталари – Нурмуҳаммад уста Тожи, Қаландар Хивакий, Абдулла Жин бошчилигидаги усталар ва мингдан ортиқ қуллар меҳнат қиладилар[14].

Муҳаммад Юсуф (1803-1839) ва Муҳаммад Ёқуб (1839-1856)ларнинг номлари меъмор хон лақабини олган Оллоқулихон даврида олиб борилган қурилиш ишларида бошлиқ сифатида манбаларда айниқса кўп тилга олинади.

Шарқ давлатлари ҳукмдорлари учун яшаш, ҳукмронлик қилиш, меҳмонларни кутиб олиш, давлат куч-қудратини кўрсатиш мақсадида қадим-қадимдан муҳташам саройлар бунёд этишган. Ана шундай саройлардан бири – Оллоқулихон томонидан қурдирилган Тошҳовли саройидир. XIX аср меъморчилик санъатининг ёрқин намуналаридан бири саналган сарой Муҳаммад Ёқуб меҳтар томонидан чизилган лойиҳа асосида 1829-1839 йиллар давомида қурилади[15].

Саройнинг қурилиш муддати бир неча даврга бўлинган. Саройни қурган усталарда умумий тарх (проект, лойиҳа) бўлмаган бўлса керак. 1830-1834 йиллар оралиғида ҳарам ва меҳмонхона, 1837-1838 йилларда эса арзхона қуриб

* 1910 йилга келиб, рус ҳукуматининг тазйиқи билан ўрта аср одати бўлган бу меросхўрлик махсус қонун билан бекор қилиниб, ҳар бир амалдорга қатъий маош белгиланган. (Йўлдошев М. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши. – Тошкент, 1959. – Б.230.)

тамомланади[16]. Муҳаммаджон Йўлдошев саройнинг арзхона қисми 1838-1839 йиллар давомида қурилганлигини таъкидлайди. Саройнинг арзхона қисмида меҳтарга маҳкама учун хона ажратилган бўлиб 99-рақам остида белгиланган[17]. Меҳтар ўзи учун ажратилган ушбу маҳкамахонада мажбуриятлари доирасида чет эллик элчиларни қабул қилган.

1858 йилда Хива хони қабулида бўлган Е.Килевейн қабул маросимини шундай тасвирлайди: “Ўша куни кундуз соат 5 да шиғовулбек келиб, элчи бошлиғини хон номидан саройга таклиф этди. Дастлаб бизни хоннинг бош министрларидан меҳтар қабул қилди. Шунини айтиш керакки, хоннинг биринчи аъёнларидан ҳисобланган меҳтар қушбеги, девонбегиларнинг хон саройида хоналари бўлиб, хоннинг фармонларини тингламоқ учун ҳар куни ўша ерга тўпланишади. Меҳтарнинг хонасида чорак соат бўлганимиздан кейин, бизни хоннинг олдига таклиф этдилар” [18].

Тошховли саройи қурилишида XIX асрда юксак чўққига чиққан Хива меъморчилик мактабининг энг мукаммал анъаналари ҳар томонлама ўз ифодасини топган. Сарой каттабоғлик уста Абдулла қаландар, Хазораспик уста Абдул Қодир, Хонқалик уста Одина Муҳаммад, уста Юсуф каби ўзбек меъмор усталари томонидан қурилган[19]. Иморат машҳур уста Абдулла Жин томонидан сиркор безаклар билан безатилган.

1842 йилда Оллоқулихон Хива атрофини ўраб турувчи Дишон қалъа (ташқари қалъа) деворини қуришга буйруқ беради. Қурилиш ишларини назорат қилиш Муҳаммад Ёқуб меҳтар ва Отамурод қушбеги зиммасига юклатилади. Қалъа деворининг қурилиши 30 кунда битказилади.

Огаҳий қалъанинг қурилиши тўғрисида шундай ёзади: “Ҳамул йил 1258 / 1842-1843 ҳазрат соҳибқирон (Оллоқулихон)нинг раъйи ихтироъ оройи бу амрға муктазо бўлдим, Хивақ қалъасининг атрофин айлана бир ҳисори васиъ ва девори рафиъ бино ва барпо қилдурғай, токим юрт зийнати ва фуқаро амнияти мазоаф ва мутазойид бўлғай. Чун бу райи мустахсанани вазорат паноҳ... Муҳаммад Яқуб меҳтар... Отамурод қушбегига илтифоти тамом била иъллом қилғач, дастури мазкурайн... атрофи жавонибдин... коргузор ва устоди ширинкор ва баннойи жалодат шоирларни жамъ қилиб, ражаб ойининг саккизида, душанба куни қалъа таъмири умурига саъйи тамом билашуруъ қилдилар. 30 кун муддатида ҳисори бино қилдилар” [20].

“1258 (1842-1843) йилнинг зулқаъда ойининг 3-сида сешанба куни Оллоқулихон вафот этди. Унинг ўлими ҳақида ҳам, катта ўғли Раҳимқулихон хон қилиб кўтарилгандан кейингина халойиққа маълум қилдилар” [21].

Хива хонлигида хон саройга тўпланган бир тўда аъёнлар томонидан сайланган. Бу маросимлар халқдан яширин сақланган. Тахтга хон номзодини кўрсатишда меҳтар, қушбеги ва ясовулбоши катта роль ўйнаганлар. Хива хонларидан Раҳимқулихон, Муҳаммад Аминхон, Абдуллахон, Қутлимуродхон, Саййид Муҳаммадхонларни хон сифатида давлат тепасига келишида Ёқуб меҳтар асосий ташаббускор шахслардан бири ҳисобланади[22].

Муҳаммад Ёқуб меҳтарнинг ўзи эса 1857 йилнинг 9 ноябрь санасида Сайид Муҳаммадхон буйруғи билан ўлдирилган[23].

Хулоса қилиб айтганда, меҳтар Хива хонлигининг маъмурий бошқарув тизимида ўзига хос ўринга эга бўлган лавозимлардан бири бўлиб, мамлакатнинг иқтисодий, сиёсий, молиявий, ҳарбий ҳаётидаги муҳим шахслардан бири бўлган. Хива хонлигида олиб борилган қурилиш-таъмирлаш ва ободонлаштириш ишларида назорат меҳтарлар томонидан амалга оширилган. Қурилиш ишларига хонликдаги энг машҳур ва моҳир уста меъморлар жалб қилинган. XIX-XX асрларда Хива хонлигида қурилган бебаҳо меъморий ёдгорликлар ва уларнинг қурилиш жараёнлари билан яқиндан танишиш учун албатта хонликда фаолият юритган меҳтарлар фаолиятини ўрганиш лозим.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Килевейн Е. Отрывок из путешествия в Хиву и некоторые подробности о ханстве во время правления Саид Мухаммед хана 1856-1860 гг. РГО, 1861. Книга I. – С.104.
2. Bregel Yu. The Sarts in the Khanate of Khiva // Journal of Asian History. 1978. Vol. 12. – P.131.
3. Муравьев Н. Путешествие въ Туркмению и Хиву въ 1819 и 1820 годахъ. – Москва, Част II. 1822. – С.32.
4. Ёўлдошев М. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. – Тошкент, 1959. 267-271 бетлар.
5. XIX аср Хива давлат ҳужжатлари. II том. (М.Ёўлдошев таҳрири остида). – Тошкент, 1960. – Б.321.
6. Худойберганов К. Хива дунёдаги энг кўҳна қалъа. – Тошкент, 2012. 106-107 бетлар.
7. Абдурасулов А. Қўриқхона шаҳар. – Тошкент, Ўзбекистон. 1985. – Б.5.
8. Худойберганов К. Хоразм хонлари. – Тошкент, Академнашр. 2019. – Б.134.
9. Бобожонов Д., Абдурасулов М. Фирдавсмонанд шаҳар. – Хива, 2008. – Б.51.
10. Худайберганов К. Ёзувларга яширинган тарих. – Хива, 1996. – Б.13.
11. Худойберганов К. Хива дунёдаги энг кўҳна қалъа. – Тошкент, 2012. – Б.142. (Батафсил қаранг: Давлатёр Раҳим. Оллоқулихон. – Урганч, Қувончбек-Машҳура. 2018. 106-112 бетлар)
12. Муталов О. Хива хонлиги Оллоқулихон даврида. – Тошкент, 2005. – Б.29.
13. Худойберганов К. Хоразм хонлари. – Тошкент, Академнашр. 2019. – Б.137.
14. Раҳмонова Ю. Хива шаҳри тарихи. – Тошкет, Академнашр, 2019. 152-153-бетлар.
15. Болтаев А. Хива архитектура коидалари. – Хоразм, 2013. – Б.14. (Батафсил қаранг: Давлатёр Раҳим. Оллоқулихон. – Урганч, Қувончбек-Машҳура. 2018. 112-127 бетлар)

16. Булатова В.А., Ноткин. И.И. Хива обидалари. – Ташкент, Узбекистан. 1972. – Б.44.
17. Йўлдошев М. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. – Тошкент, 1959. – Б.298.
18. Килевейн Е. Отрывок из путешествия в Хиву и некоторые подробности о ханстве во время правления Саид Мухаммед хана 1856-1860 гг. РГО, 1861. Книга I – С.101.
19. Йўлдошев М. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. – Тошкент, 1959. – Б.294.
20. Муниров Қ. Хоразмда тарихнавислик. – Тошкент, Ғофур Ғулом. 2002. – Б.162.
21. Йўлдошев М. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. – Тошкент, 1959. – Б.248.
22. Йўлдошев М. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. – Тошкент, 1959. 248-249 бетлар.
23. Брегель Ю.Э. Документы архива хивинских ханов по истории и этнографии каракалпаков. – Москва, Наука. 1967. – С.13.